

A MANIPULACIÓN DAS UNIDADES FRASEOLÓXICAS

MARÍA ÁLVAREZ DE LA GRANJA
 Universidad de Santiago de Compostela

ABSTRACT

It has been widely acknowledged that idioms can have «special» functions in discourse. Thus they can be handled in creative ways in order to achieve playful as well as pragmatic and semantic effects. By using a range of texts reflecting spoken and written Galician, this paper will focus on a special type of playful manipulation, viz. that which is based on the two potential meanings of an idiom –its literal and idiomatic meanings– as well as on the ways in which creative manipulation is carried out. Moreover, the paper will show that the above mentioned effects, obtained by evoking the literal meaning of an idiom, are, in most cases, a clear indication that the idiom has achieved a high degree of lexicalization or fossilization, which means the death of the rhetorical figure (metaphor, metonym...) which originated the idiom.

1. UNIDADES FRASEOLÓXICAS. FIXACIÓN E IDIOMATICIDADE

As unidades fraseolóxicas ou expresións fixas son unidades pertencentes ó acervo lingüístico dos falantes caracterizadas polo trazo da *fixación* e, en boa parte dos casos, polo da *idiomaticidade*. A *fixación sintáctica* das unidades fraseolóxicas ponse de manifesto a través dos seus anómalos comportamentos sintácticos: a frase nominal da expresión *mete-lo zoco* («cometer un erro, equivocarse») non pode ser relativizada *se queremos manternos no mesmo ámbito de significado* (*«o zoco que meteu»), nin pluralizada (*«mete-los zocos»), nin modificada (*«mete-lo zoco grande»). Do mesmo xeito, a orde dos compoñentes da locución *san e salvo* non pode ser

invertida (*«salvo e san»). O grao de fixación sintáctica varía dunhas expresións a outras dependendo do grao de independencia semántica dos constituíntes e do grao de lexicalización das unidades (vid. 5), pero é preciso un mínimo de fixación para podermos falar de unidade fraseolóxica. A *fixación sintáctica vai sempre acompañada de fixación léxica*: os compoñentes dunha unidade fraseolóxica non poden ser substituídos de xeito que se produzan cambios semánticos regulares, ou ben esta substitución está limitada sen que haxa ningunha xustificación semántica de tal imposibilidade ou de tal limitación. Así, non podemos dicir «mete-lo zapato» ou «mete-la bota» manténdonos no mesmo ámbito de significado de *mete-lo zoco*.

O trazo da *idiomaticidade* caracteriza unha boa parte das unidades fraseolóxicas. Unha unidade fraseolóxica é *idiomática* cando o seu significado non se pode obter a partir da suma dos significados que os seus compoñentes teñen fóra dela. Así, o significado de *mete-lo zoco* («cometer un erro, equivocarse») non resulta da suma dos significados que *meter*, *o* e *zoco* teñen no discurso libre, isto é, dos significados desas palabras cando as combinamos libremente nunha oración: «mete o libro na gabeta», «puxo o zoco do pé esquerdo». *Emporiso, outras unidades fraseolóxicas son exclusivamente fixas, non idiomáticas*: os significados de *san e salvo* e *fai ben sen mirar a quen* constrúense a partir dos significados que os seus compoñentes teñen fóra da expresión.

De acordo co que acabamos de indicar, as unidades fraseolóxicas idiomáticas teñen un dobre significado potencial: significado idiomático e significado literal, resultante da suma do valor semántico que os constituíntes teñen fóra da expresión¹. Así,

¹ Con todo, existen algunhas unidades fraseolóxicas que non teñen contrapartida literal, ben porque inclúen elementos inexistentes no discurso libre (*plin en a min plin, que son de Lalín*), ben porque non respectan as regras de restricción

a expresión *saca-las castañas do lume* empregada nun contexto neutro é ambigua. Pode significar tanto «resolve-los problemas [a alguén]», significado idiomático, como «facer que o froito do castiñeiro deixe de estar baixo a acción da luz e calor producidas polas chamas que desprende unha materia ardente», significado literal.

2. A MANIPULACIÓN DAS UNIDADES FRASEOLÓXICAS

(1) Onte á noite fixemos un magosto. Como eu tiña as mans vendadas pedinlle a Alberte que me sacase as castañas do lume, non me fose queimar outra vez.

(2) Sempre que Lúsa ten problemas chámame a min para que llos resolva. Onte tiven que falar co director da súa empresa para que non a despedise. Estou farta de sacarlle as castañas do lume.

En (1) atopámo-la construción libre «(...) que me sacase as castañas do lume (...)», en (2) a unidade fraseolóxica *saca-las castañas do lume*. No primeiro caso só procesámo-lo significado literal da expresión, no segundo só o idiomático, ou cando menos, só este de xeito completo, pois segundo distintos experimentos parecen demostrar (Cacciari & Tabossi, 1988; Peterson & Burgess, 1993), nun contexto favorecedor da interpretación idiomática, o procesamento do significado literal incíase pero non chega á súa fin. Cando a carón do significado literal ou idiomático, dependendo de cal sexa a interpretación propiciada polo contexto, se procesa tamén, respectivamente, o significado idiomático e literal, prodúcese o que Zuluaga (1980), utilizando un termo dos formalistas rusos, denomina *desautomatización* da unidade fraseolóxica. Repárese en (3):

(3) Non me volvas chamar para sacarche as castañas do lume. As castañas pelan e

semántica (bebe-los ventos), ben pola súa anómala sintaxe (*estar de ser*). De tódolos xeitos, tanto nos dous últimos casos como parcialmente no primeiro, malia que non exista un significado global literal (o que é discutible para o segundo tipo de expresións), si existe un significado literal dos compoñentes tomados independentemente —a excepción, por suposto, do chamado compoñente único ou palabra diacrítica (Zuluaga, 1980) dos exemplos do primeiro tipo.

pode estoupar algunha se non se amoxeta, con balas bota contas. Gracias que o milhomes lle chamou ó Chrysler compañeiro, do contrario ásome no magosto (Iglesias, 1994:145)².

Ó significado idiomático de *saca-las castañas do lume* en (3), interpretación favorecida polo contexto previo, que aquí, por razóns de espacio non reproducimos, superponse o significado literal dos seus compoñentes gracias á mención posterior dun constituínte da unidade tomado no seu valor literal (*castañas*) e de dous termos vencellados semanticamente con el (*amoxetar*, *magosto*). O contexto posterior, en consecuencia, evoca a interpretación literal da unidade, e este feito provoca que o lector ou oínte fixe a súa atención sobre a forma e o contido (o dobre contido) da expresión, levándoo a facer unha reflexión metalingüística de efectos variados, moitas veces humorísticos, «desautomatizando», xa que logo, a unidade fraseolóxica. A desautomatización lógrase a través do que Corpas Pastor (1996) cualifica de manipulación creativa³. A manipulación pode realizarse por tres camiños:

a) superpoñendo, como en (3), significado literal e idiomático (manipulación baseada na idiomaticidade característica dunha boa parte das unidades fraseolóxicas),

b) rompendo a fixación fraseolóxica (manipulación baseada na fixación léxica ou sintáctica propia de tódalas unidades fraseolóxicas),

c) combinando ámbolos dous procedementos.

Un exemplo do segundo tipo de manipulación témolo en (4). A fixación sintáctica rómpese por alteración da orde dos compoñentes da expresión *vento en popa e a toda vela* «moi ben»:

² Tódolos exemplos que presentamos neste traballo están tirados de textos galegos, orais ou escritos. Isto non impide que moitas das unidades fraseolóxicas neles contidas non sexan máis ca calcos de expresións do castelán, o que, por suposto, non afecta en absoluto á tipoloxía de manipulacións que presentamos e ó efecto mesmo da manipulación.

³ Sobre a manipulación é xa clásico o estudio pioneiro de Bousoño (1970), no que se aborda a ruptura poética dun sistema formado por unha frase feita. Poden consultarse tamén os traballos de García-Page (1989, 1991, 1992), con exemplos extraídos exclusivamente de textos poéticos, así como a clasificación proposta pola propia Corpas Pastor (1996), só parcialmente coincidente coa nosa.

(4) ¡Ha, ha, ha! A cousa vai vento en vela e a toda popa. Non así non, así: A popa vai en vela a todo vento. Tampouco. O vento vai na cousa e vela a toda popa. Pois non, tampouco. ¡Boh, como se diga! O caso é que o mundo está empezando a ser meu (*O Correo Galego*, Supl. «O correo na escola», 6-5-1997: 4).

Non ofreceremos aquí máis exemplos deste tipo de manipulación que adoita realizarse (aínda que non de xeito exclusivo, como acabamos de ver) sobre expresións fixas pero non idiomáticas. Abordaremos só aquelas manipulacións que, total ou parcialmente, se basean no dobre contido potencial das unidades fraseolóxicas, isto é, as manipulacións da idiomaticidade e da idiomaticidade e fixación.

3. A MANIPULACIÓN DA IDIOMATICIDADE

3.1. Como acabamos de indicar, o obxectivo da manipulación da idiomaticidade consiste en lograr que o receptor superpoña os significados literal e idiomático dunha expresión⁴. O caso máis frecuente é aquel no que o receptor procesa en primeiro lugar o significado idiomático e só despois, tras percibi-la manipulación, o literal. Adoito, o significado predominante resultante tras esa manipulación segue a se-lo idiomático e menos frecuentemente se modifica en favor do literal⁵. Os exemplos nos que o primeiro significado procesado é o literal son moito máis escasos.

3.2. Un dos procedementos máis habituais para manipular unha unidade fraseolóxica consiste na utilización no mesmo texto no que aparece a expresión dun ou varios dos seus compoñentes tomados no sentido literal. A presenza deste(s) elemento(s)

⁴ Unha manipulación deste tipo, baseada no dobre significado potencial dunha expresión, podemos atopala tamén en unidades monoverbais polisémicas ou homonímicas, inseridas nun contexto que permita a actualización de varios dos seus significados. Así ocorre, por exemplo, no texto que presentamos a seguir, onde se xoga co dobre significado de *lavar* «limpar con auga ou outro produto adecuado» e «eliminar ofensas ou faltas»: «O equipo de Maté xa non busca o milagre, se non (sic) un deterxente para lava-la súa imaxe cunha marca case descoñecida en Segunda B, "fútbol"» (*O Correo Galego*, 28-4-1997: 33). Con todo, neste traballo só ofreceremos exemplos de manipulacións de unidades fraseolóxicas.

⁵ Entendemos por significado predominante aquel que máis se adecúa ó contexto.

evoca o significado literal de toda a unidade e provoca a superposición de planos semánticos:

(5) Con algún deles, e Dillon como protagonista, constrúe esta historia sobre a nostalgia da cultura de pandas dos 50 e o recordo mitificado do irmán do protagonista (Mickey Rourke, «o mozo da moto», que fragua aquí o seu efémero estrelato, anque moi pronto «se tirou da moto» a base de brodios) (*O Correo Galego*, 10-5-1997: 54).

Ó significado idiomático da expresión *tirarse da moto* «excederse, facer ou dicir algo con desmesura ou esaxeración» superponse o plano literal de contido gracias á mención previa do compoñente da expresión *moto*. O receptor, para procesa-la interpretación literal, descompón a unidade fraseolóxica e pode chegar mesmo a establecer asociacións de significado literal e idiomático se a súa lectura é atenta e coidada: ó «tirarse da moto», no sentido literal, deixando de se-lo «mozo da moto», «tirouse da moto», no sentido idiomático, facendo «brodios».

Máis frecuentemente, a aparición do(s) compoñente(s) illado(s) e tomado(s) no seu sentido literal é posterior á mención da unidade fraseolóxica. Vexamos algúns exemplos:

(6) Baixamos á cidade nun dicir amén. En realidade non dixemos amén nin Pamplona, limitámonos a dar conta das viandas aportadas pola nai de Boa (Iglesias, 1994: 159).

Ó significado idiomático da locución adverbial *nun dicir amén* «moi rapidamente» superponse a lectura literal pola inmediata repetición dos compoñentes léxicos nunha construción libre: «(...) non dixemos amén nin Pamplona (...)». O mesmo sucede cos significados literal e idiomático da expresión *abri-los ollos* «facer ve-la realidade [a alguén]» no seguinte texto:

(7) *Antes teño que abrírlle os ollos, buscar un oco para falar con el de cousas moi serias.*

¡Pero Marianxo! Se eu xa teño uns ollos coma pratos, case non me caben na cara (Casalderrey, 1996: 113)⁶.

⁶ O fragmento en cursiva (a cursiva é do texto) corresponde ó diario de Marianxo que seu irmán Moni está a ler. O parágrafo en redonda, a súa vez, reproduce o pensamento de Moni, que é sobre quen Marianxo escribira no diario.

A introducción no segundo parágrafo do constituínte da unidade fraseolóxica *ollos* incita ó lector a volver sobre o fragmento anterior e a realiza-la lectura literal da expresión.

Nalgúns casos, o compoñente illado non só evoca o contido literal da expresión, senón que el mesmo, na dirección contraria, se carga de significado figurado. É o que sucede en (8) e (9):

(8) A diferencia das anteriores –As Pontes, Castro Caldelas, Redondela, etc.–, nas que os populares se apañaron para encontrar algún traizoeiro entre as filas socialistas, disposto a venderlle o seu voto ó mellor oferente, nesta ocasión a cousa queda en familia. E nada peor nin máis tráxico, en ocasións, que un barullo de familia ben alimentado (*O Correo Galego*, 6-3-1997: 2).

(9) Presidiu, como de costume, Froitoso de Ulloa, o cal, con aquela xorna e aquela suavidad que lle era propia, espuxo os apuros en que se hachaba o Concello, que todol-os afás, todol-os esforzos, todol-os sacrificios, total-as moitas e grandes avantaxes hastra estonces outidos, total-as esperanzas, en fin, estaban pendentes dun pelo, e si este pelo rabiaba, alá iba a obra de tantos homes, levantada á tanta custa (*López Ferreiro*, 1953: 251).

No exemplo (8), trala mención da unidade fraseolóxica *quedar en familia* «non comentarse [algo xeralmente negativo] fóra do grupo reducido de persoas ás que afecta» intródúcese o compoñente da expresión *familia*, feito que provoca a actualización do significado literal de toda a unidade. Pero, ó tempo, o termo *familia* cárgase de significado figurado, «grupo reducido de persoas», significado que debe ser actualizado para poder comprende-lo texto. No exemplo (9), do mesmo xeito, o enunciado só terá sentido para o receptor se dota ó elemento illado da expresión, desta volta o termo *pelo* (ou mellor, a cláusula «si este pelo rabiaba»), de significado idiomático. «Si este pelo rabiaba» non só evoca o sentido literal da expresión anterior (*pendente dun pelo*), senón que se carga de significado figurado vencellado co significado idiomático («en grave risco») daquela: «se aquel ou aquilo do que dependen fracasa».

A superposición dos planos literal e idiomático mediante a repetición dun dos compoñentes da

unidade fraseolóxica non require a súa independización. Pode suceder que ese elemento forme parte doutra(s) unidade(s) fraseolóxica(s) distinta(s), de modo que as expresións se interrelacionan a través do significado literal do compoñente común. É o que ocorre en (10) e (11):

(10) A Occidente isto non lle importa, como no seu día non lle importou que Ianquilandia inventase unha guerra gólfica para protexer non sei que dereitos dun pobo asoballado, patrón do ouro e do mouro, do ouro negro neste caso, que Satán érao o dictador iraquí (sic) e o anxo salvador voaba baixo a estrelada bandeira do tío Sam (*A Voz de Galicia*, 7-5-1997: 10).

Ouro é o constituínte común de *o ouro* e *o mouro* («moito, úsase para indicar unha cantidade esaxerada, sobre todo do que se pide ou ofrece»⁷) e de *ouro negro* («petróleo») e a través del prodúcese a actualización do significado literal das dúas expresións. Esta actualización vese reforzada, ademais, para a primeira unidade, pola presenza do compoñente *mouro*, pois o contexto («guerra do Golfo», Kuwait, Iraq) evoca a súa acepción de «musulmán».

A relación establecida entre as unidades fraseolóxicas que comparten o constituínte pode ser máis complexa. É o que sucede en (11):

(11) Non se pode infravaloralo: está contra as cordas, pero ten corda para tempo (*O Correo Galego*, 5-3-1997: 33).

Os significados idiomáticos de cada unha das expresións: *contra as cordas* «acosado», *ter corda para tempo* «ter expectativas de durar aínda moito nunha actividade», superponse o significado literal de ámbalas dúas a través da imaxe mental do protagonista posto contra as cordas dun ring, pero con trazas de poder aguantar nesa situación aínda moito tempo (isto é, de estar en contacto coas cordas aínda un bo pedazo, de «ter corda para tempo» no sentido literal⁸). Significados idiomáticos e literais complementáanse así perfectamente.

⁷ A construción na que aparece a expresión *o ouro* e *o mouro* (expresión que probablemente é un calco do castelán) é en por si anómala, posto que dita unidade adoita combinarse con verbos como *ofrecer*, *dar*, *pedir* e semellantes.

⁸ Repárese en que o significado literal de *corda* que se actualiza na expresión *ter corda para tempo* non é realmente o

3.3. Como xa se adiantou no comentario a (10), a evocación do significado literal dunha unidade fraseolóxica non esixe a repetición dun dos compoñentes da expresión. Basta con introducir elementos léxicos relacionados semanticamente coa interpretación literal para produci-lo efecto de desautomatización. De novo, a introducción destes elementos pode ser previa ou posterior á da unidade fraseolóxica. É previa en (12) e (13):

(12) O Bieito de Barxa embarcara pra Habana un mes despóis. Mais a América xa a fixera eiquí, penso eu... (Fole, 1955:192).

(13) Tódolos días son bos para preguntar ó teu farmacéutico. ¡Cúrate en saúde!.

En (12), a presenza do topónimo americano A Habana actualiza o significado literal dos compoñentes da expresión *face-la(s) américa(s)* «gañar moito diñeiro». A superposición de ámbolos dous significados orixina un paradoxo explicitado polo narrador mediante a adversativa *mais*: o Bieito de Barxa marcha para América cando xa fixo aquí a América.

En (13), texto extraído dun folleto distribuído nas farmacias que tenta valorizar e prestixia-lo papel do farmacéutico, este mesmo termo, *farmacéutico*, actualiza o significado literal da unidade fraseolóxica que aparece a seguir, *curarse en saúde* «precaerse dun posible mal ou dano ante a máis mínima ameaza». En realidade, a presenza da interpretación literal non fai máis ca centraliza-lo ámbito de aplicación do significado idiomático nos males de saúde.

Máis frecuentemente, a introducción dos termos vinculados co significado literal da unidade fraseolóxica é posterior á mención desta. É o que sucede en (14), (15) e (16):

(14) –Veño de parte do xefe. Que se presente a el de contado. Parece que se armou unha de tres pares de ovos. –Pois con iso e unha galiña choca faste cunha larada de pitos (Iglesias, 1994: 38).

(15) Eu no Malecón síntome na miña salsa, rumba mellor dito.

(16) É para animar o cotarro fixen un pouco o ganso. En realidade fixen de perdiz, de merlo e de pega. Repasei o canto dos paxaros, que non remedaba dende neno (Iglesias, 1994: 105).

Nos tres casos, e procurando sobre todo un efecto lúdico, conséguese a superposición de significado literal e idiomático das unidades fraseolóxicas. Á locución ponderativa *de tres pares de ovos* en (14) asóciase o seu significado literal a través da mención dos termos semanticamente vencellados con *ovo*, *galiña*, *larada* e *pitos*. Ós efectos lúdicos así logrados hai que engadi-la sensación de distanciamento que se consegue: se nun intercambio comunicativo un dos interlocutores emprega unha unidade fraseolóxica e o outro organiza a réplica de xeito consciente ó redor do significado literal da expresión, e non do idiomático, xorde un malentendido deliberado, intencional que, como tal, deixa ben ás claras o desexo de afastamento, de ruptura e mesmo o desacordo en relación ó afirmado polo outro interlocutor.

En (15), frase extraída dunha conversa informal, xógase co significado literal de *salsa* «música do Caribe» e co significado idiomático da unidade fraseolóxica *na miña [tua...] salsa*, «no ambiente no que mellor me atopo [te atopas...]». No Malecón, discoteca onde é frecuente oír música caribeña, o interlocutor atópase nun ambiente que lle é moi grato. Esta é a única lectura que se produce ata a mención de *rumba*, que actualiza por conexión semántica o significado literal de *salsa* e, ó tempo, amosa as preferencias de quen fala: a *rumba* antes cá *salsa*.

Finalmente en (16), ó significado de *face-lo ganso* «face-lo parvo» superponse a interpretación literal da unidade mediante a introducción de expresións paralelas con distintos nomes de aves. Este é o primeiro dos exemplos ofrecidos no que o significado predominante trala manipulación se modifica en favor do literal. Por suposto, a este significado predominante asóciase o idiomático: «face-lo ganso» «imita-lo son do ganso» é *face-lo ganso* «face-lo parvo».

En paralelo co que sucede nos exemplos (8) e (9), nos que o compoñente illado da unidade fraseolóxica se carga de significado figurado, en (17), (18) e (19) os elementos vencellados co significado literal da expresión adquiren tamén un novo significado. O procesamento deste significado é

que deu orixe á unidade fraseolóxica, pois este é o de «resorte co que se dá movemento a certos mecanismos, coma os dos reloxos».

necesario, unha vez máis, para a comprensión do enunciado:

(17) Poño as mans no lume, e seguro que non me queimo, ó afirmar que as persoas que tiveron a idea de lanza-lo CORREO nunca pretenderon contentar a quen así pensaba (*O Correo Galego*, «Suplemento conmemorativo do número 1000», 8-10-1996: 30).

(18) Rosalía sempre me quita as castañas do lume, anque ás veces me queime as mans⁹.

(19) (...) aceptando a invitación moito tempo despois de que decidise aceptala; entrando nunha tenda a mercar unha botella de coca-cola e outra de xenebra; subindo ó piso; escoitando a voz do anxo da garda que dicía xogas con lume e acabarás queimándote (...) (Casares, 1984⁶: 123).

A carón da actualización do significado literal das unidades fraseolóxicas contidas en (17), (18) e (19) pola introducción dun termo vencellado con esa interpretación literal (*queimar*) establécense unha serie de relacións semánticas, que son sempre moi xerais, entre significado literal e figurado. *Queimar(se)* é, no sentido literal, a consecuencia negativa das accións nas que intervéñ o lume. Paralelamente, *queimar(se)* é, en (17), (18) e (19), a contrapartida negativa dos significados idiomáticos das unidades fraseolóxicas contidas neses exemplos, isto é, de *poñe-las mans no lume* «asegura-la veracidade de [algo] ou a honradez de [alguén]», *quita-las castañas do lume* «resolver un problema [a alguén]» e *xogar con lume* «entreterse en algo que pode causar prexuízo». Tales contrapartidas negativas son, respectivamente, «equivocarse», «provocar máis problemas tentando resolve-los existentes» e «resultar prexudicado». Pero a relación semántica establecida pode ser aínda máis xeral. En (20) e (21) converxen funcións semánticas:

(20) Como non hachaban qué picar no Arcebispo, picaban en todos seus criados, familiares e oficiaes. A todos lles tiñan que remendar no sayo, que si non encontraban furado, facíanllo (López Ferreiro, 1953: 244).

⁹ Frase extraída dunha conversa informal.

(21) Supoñemos que fan pitelas da cañota caída. Os petos calan cando o leñador traballa, pero se chapoda Fraga... (*Tempos Novos*, nº 2, xuño 1997: 7).

O obxecto ou meta da acción de *remendar* son os furados. O obxecto ou meta da crítica (*remendar no saio* ten como significado idiomático «criticar») son os defectos, os puntos débiles. Por converxencia de funcións semánticas, os *furados* de (20) adquiren o significado de «defectos» ou «puntos débiles». O leñador é o axente característico da acción de «facer pitelas da cañota caída», no seu sentido literal. En (21), por converxencia das funcións, tamén é o axente da acción de «ir contra alguén que xa foi atacado ou criticado e non pode defenderse», isto é, do significado idiomático de *facer pitelas da cañota caída*. Posteriormente, este axente personalízase en Fraga a través da mesma converxencia semántica e da igualación nos sentidos, literal en primeiro lugar e despois idiomático, de *facer pitelas da cañota caída* e *chapodar* «cortar [pólas, herba...]».

En (22) e (23) os significados literal e idiomático relaciónanse a través da antonimia. Antonimia literal implica antonimia idiomática:

(22) De aí que o que di pola súa boca pequena o negue coa súa boca grande (*O Correo Galego*, 1-10-1996: 2).

(23) Non sei se o dixo de mal leite ou de bon leite¹⁰.

En (22), a relación de antonimia existente entre *pequeno* e *grande* trasládase á relación entre a unidade fraseolóxica *pola boca pequena* «non abertamente» e a forma manipulada «coa boca grande» «abertamente». Outro tanto sucede en (23) cos termos *bo* e *malo*. A carón da unidade fraseolóxica *de mala leite* «de mal humor», atopámo-la forma manipulada de significado contrario «de bon leite» «de bo humor».

Como ocorría en (10) e (11) cos compoñentes da unidade fraseolóxica, os elementos vinculados

¹⁰ Este exemplo está tirado dunha conversa informal e con el lógrase un efecto lúdico engadido por dar cabida a un evidente calco da expresión do castelán *de mala leche*. Este calco é patente para practicamente tódolos galegos, a diferenza doutros, algúns dos cales, como comentamos, se recollen nos exemplos.

co significado literal da expresión poden se-los constituíntes doutras unidades fraseolóxicas que se relacionan entre si a través do significado literal. Así ocorre en (24) e (25):

(24) Non son parvos ¿sabes? Eles teñen a tixola polo mango e para dar volta a esta tortilla hai que xuntar moitos ovos (Jaureguizar, 1995: 22).

(25) O Sevilla saíu a matar nun partido de vida ou morte (*O Correo Galego*, 21-4-1997: 35).

Nos exemplos precedentes prodúcese a evocación do significado literal das unidades fraseolóxicas neles contidos –*te-la tixola polo mango, dar volta á tortilla* en (24), a carón do significado literal de *ovos, saír a matar e de vida ou morte* en (25)–, gracias á relación, no sentido literal, por suposto, de *tixola, tortilla e ovos e matar e morte*, respectivamente. Con todo, o significado predominante, como adoito ocorre, é o idiomático: *te-la tixola polo mango* «te-lo poder ou autoridade», *dar volta á tortilla* «inverte-la situación», *saír a matar* «abordar unha competición con enormes ansias de vence-lo adversario» e *de vida ou morte* «crucial»¹¹.

3.4. A actualización do significado literal pode lograrse tamén mediante outros procedementos: un contexto situacional vencellado co significado literal pode evocar este sentido e provoca-la superposición das dúas interpretacións. Así, por exemplo, a presenza da unidade fraseolóxica *nin Deus* «ninguén» nunha novela que ten como tema central a desaparición do Cristo da Victoria de Vigo produce a actualización do significado literal da expresión e un evidente efecto humorístico:

(26) O máis irreverente dos policías atreveuse a afirmar que nin Deus sabía como o raptaran (Sierra Veloso, 1996: 17).

A expresión *ir andando* «estar relativamente ben de saúde» en boca dun pé provoca tamén efectos lúdicos, trala previa evocación do significado literal da unidade:

¹¹ Tamén é predominante, evidentemente, o significado figurado de *ovos* «valor».

(27) En primeiro lugar, agardo que se atope ben de saúde. Eu, pola miña parte, vou andando (Ruibal, 1994: 184).

A efectividade do eslogan *fara-lo teu agosto* é moito maior se se utiliza para dar publicidade ás ofertas do mes de agosto, como no caso de onde tirámo-lo exemplo (promoción dun supermercado). A superposición do significado literal que xorde como consecuencia desta circunstancia fai que o potencial consumidor se deteña ante o eslogan, que reflexione sobre el, e, xa que logo, que interiorice en maior grao o significado idiomático «obter moitas ganancias».

O significado literal pode facerse presente tamén a través dunha ilustración. O eslogan *A túa MULTICAV dáche cancha* vai acompañado do debuxo dunha cancha de tenis e con el quere promocionarse unha tarxeta que dá beneficios ós que utilizan as instalacións deportivas. Deste xeito, o significado literal de *cancha* superponse gracias á ilustración ó significado idiomático de *dar cancha* «dar oportunidades para desenvolver unha habilidade».

A campaña de captación de abonados anuais do Real Club Celta de Vigo do ano 1998 emprega o mesmo procedemento. Nos paneis publicitarios pode lerse o eslogan de (28).

(28) Abónate o Real Club Celta de Vigo. Non nos deas as costas.

Ó tempo vémo-la fotografía do xogador do Celta Vlado Gudelj situado de costas. Esta ilustración evoca o significado literal da expresión *da-las costas*, que ten como significado idiomático «nega-la protección, a amizade [a alguén]».

Como xa indicamos, o significado idiomático é o primeiro que se adoita procesar, sendo bastante menos frecuentes aqueles casos nos que é a interpretación idiomática a que se superpón á literal. Existen, con todo, algúns exemplos onde parece invertirse a orde de procesamento pola influencia do contexto situacional. Se a unidade fraseolóxica é o bastante frecuente, non é sequera preciso que haxa unha evocación explícita do significado idiomático para que este se faga presente. É o que sucede en (29), onde o protagonista do conto é un rato:

(29) Así foi como Xis chegou a conseguir un título que o acreditaba como un auténtico

rato de biblioteca, e con el baixo a pata puido emprender a viaxe de volta a Galicia (Aleixandre, 1995: 56).

Ó significado literal de *rato de biblioteca* superponse o idiomático: «persoa que sempre está lendo, estudiando... sobre todo nunha biblioteca».

Mesmo se un dos termos da expresión aparece nunha forma gramatical que non corresponde con aquela que se fixou na unidade fraseolóxica, o significado idiomático desta pode facerse presente. Así ocorre en (30):

(30) Escapei porque a policía veu á casa das Luisiñas a preguntar por min. Queren facerme cargar coa morta. (Iglesias, 1994: 134).

Ó significado literal de «cargar coa morta» (previamente se mencionara a existencia dun cadáver), superponse o significado idiomático da expresión *cargar co morto* «cargar cun asunto pesado ou incómodo» e, deste xeito, o feito de ter que «cargar coa morta» preséntase como un traballo ben molesto para quen fala.

4. A MANIPULACIÓN DA IDIOMATICIDADE E DA FIXACIÓN

4.1. A manipulación da idiomaticidade pode ir acompañada tamén de manipulación da fixación, co que o efecto desautomatizador é dobre. Nos exemplos que presentamos a seguir, os elementos vencellados semanticamente co significado literal da unidade fraseolóxica rompen a fixación sintáctica e, ó tempo, cárganse de contido figurado. En (31) e (32) o compoñente nominal da expresión aparece modificado e en (33) e (34), inserido nunha estrutura coordinada, operacións non permitidas nunha sintaxe non manipulativa:

(31) O afundimento do barco albanés de fortuna (sic) vai traer tanta cola como a do cometa Haile Boop polo menos (*O Correo Galego*, 1-5-1997: 17).

(32) A presunta ameaza do portavoz do goberno a Asensio trouxo cola de pega rabi-longa (*Tempos Novos*, nº 2, xuño 1997: 7).

(33) E por iso, cando se decide a facelo –fixarse en min, precisamente ás oito e cuarto da mañá, nun dos múltiples casos en que non consigo chegar a tempo á miña sesión de ximnasia–, non pode ser máis ca por unha razón: a única e paradóxica e terminante razón pola que a xente se asusta en Chup & Chup ata perder os estribos, o cabalo, a dignidade, a honra e o sentido de corrección máis elemental. O despido (Cid Cabido, 1994: 17).

(34) Custou ferro e fariña, trigo, cebada e millo (*Radio Galega*, Programa *Galicia en goles*, 20-4-1997).

Nos catro exemplos, os elementos engadidos, sexa como modificadores ou como membros dunha estrutura coordinada, posúen un valor intensificador que se transmite ó significado idiomático. En (31) e (32) encontramos unha *cola* de grandes dimensións (a dun cometa ou a dun paxaro) e isto implica, no significado idiomático, consecuencias graves, moitos comentarios (pois *traer cola* significa «traer consecuencias, comentarios»). En (33), a unidade manipulada é *perde-los estribos* «perde-lo autodomínio». O feito de perder, no sentido literal, non só os estribos, senón tamén o cabalo implica no sentido idiomático unha perda maior, isto é, unha total perda do autodomínio. Finalmente, en (34) a unidade manipulada é *custar ferro e fariña* «custar moito esforzo». Se ó ferro e á fariña se lles engaden trigo, cebada e millo, o custo aumenta considerablemente, no sentido literal, e tamén no idiomático: «custar moitísimo esforzo».

4.2. Noutros casos non se rompe a fixación sintáctica das unidades senón a súa fixación léxica. É o que sucede en (35), onde un dos compoñentes da expresión se substitúe por un elemento vencellado semanticamente co seu significado literal:

(35) En cinco horas de conversa pódense dicir moitas cousas, máis das que deron a entender os catro parlamentarios bascos ó remate do encontro no cárcere Alcalá-Meco que, excepto a voceira de HB, parecía como se fosen sorprendidos na súa boa fe e recibisen unha xerra de auga xeadá (*O Correo Galego*, 6-3-97: 24).

O mesmo tipo de relación existente entre *frío* e *xeadá* «moi frío» se transmite a *xerra de auga fría*

«desilusión» e á expresión manipulada «xerra de auga xeada» «gran desilusión». Estamos de novo ante un valor de intensidade ou ponderación.

En (36) e (37), un dos compoñentes da unidade fraseolóxica substitúese por outro termo evocador do contexto situacional. Esta substitución non impide que o significado idiomático se actualice e mesmo chegue a se-lo predominante, ó tempo que se fai presente tamén o significado literal do substituidor e dos elementos da unidade fraseolóxica que se manteñen invariables:

(36) Mario Conde, un acusado coa toga ó aire (*O Correo Galego*, 6-3-97: 33).

(37) Pola contra, a miña nai xa non lle daba ningunha importancia a que a muller do cadro e a da foto se pareceran tanto como dúas gotas de leite (Rivas, 1995: 59).

En (36) recóllese un titular de xornal construído sobre a unidade fraseolóxica *co cu ó aire* «en situación comprometida». A referencia á toga é axeitada ó contexto, posto que o ex-banqueiro se autodefendeu, vestido cunha toga, no proceso seguido contra el, pero é tamén evidente a evocación da unidade fraseolóxica subxacente e do seu significado. En (37), o significado da unidade fraseolóxica orixinaria [*parecerse*] *como dúas gotas de auga* e da nova expresión «[*parecerse*] como dúas gotas de leite» coincide, '[*parecerse*] moito', pero isto non impide a evocación da primeira expresión e a súa superposición á forma modificada. A substitución é moi efectiva xa que se axeita perfectamente á historia contada: a nai do narrador, leiteira, tiña un gran parecido coa muller do famoso cadro «A leiteira de Vermeer».

A substitución pode ter uns efectos semánticos algo distintos. Nos exemplos que ofrecemos a continuación, un dos compoñentes da unidade fraseolóxica trócase por un elemento vencellado semanticamente con el, evocando o significado literal de toda a unidade e asemade, engadindo o seu propio significado literal ó significado idiomático da expresión.

(38) Urich (ex home de Harrelson, experto en *toma-la xustiza* polo seu rifle con mira dirixida) é ¡un empresario! (*O Correo Galego*, 5-3-1997: 54).

(39) Gracias que o milhomes lle chamou ó Chrysler compañeiro, do contrario ásome no magosto (Iglesias, 1994: 145).

Así, en (38), ó significado idiomático da expresión *toma-la xustiza pola súa man* «vingarse sen recorrer á xustiza ordinaria» súmaselle o significado literal de «rifle con mira dirixida»: a vinganza lévase a cabo con esa arma. En (39), o significado de Chrysler engádese ó valor idiomático da expresión *chamar ós pés compañeiros* «fuxir»: a fuxida fíxose nun Chrysler.

5. A DESAUTOMATIZACIÓN COMO INDICIO DE LEXICALIZACIÓN

En moitos dos exemplos nos que se inclúen casos de manipulación da idiomaticidade (vaia acompañada ou non de manipulación da fixación) e nos que os elementos vencellados co significado literal da expresión se cargan de contido figurado, estes elementos non fan máis ca continua-la figura (adoito unha metáfora) que deu orixe á expresión –exemplos (19), (20), (21)...–. O feito de que tal continuación provoque a desautomatización da unidade é, na nosa opinión, un claro indicio do alto grao de lexicalización ou fosilización atinxido. Dicimos que unha metáfora, ou unha metonimia, están fosilizadas ou lexicalizadas cando perderon toda a súa vinculación co significado literal do(s) seu(s) compoñente(s). Na metáfora establécese unha relación de identidade entre dous elementos, na metonimia, á súa vez, désígnase unha entidade co nome doutra coa que garda algún tipo de relación: parte-todo, contigüidade, causal... Son sempre, en consecuencia, relacións entre *dous* elementos. Se desaparece un dese dous elementos, a figura, a metáfora ou metonimia, desaparece tamén como tal. Nos exemplos que acabamos de ver, a manipulación actualiza o significado literal da expresión e esta actualización chama a atención, sorprende (precisamente por iso somos conscientes de que hai unha manipulación). A existencia dese efecto en exemplos como (19), (20) e (21) só se comprende se supoñemo-la perda de vinculación co significado literal da unidade. Compárese con (40) e (41):

(40) E no seu rostro, dous fermosos mares verdes.

(41) Son mares calmos ás veces, e mares bravos cando ri ou cando chora.

En (40) atopamos unha metáfora: *mares* por «ollos». En (41) a metáfora continúa mediante a introducción de adxectivos vencellados co significado literal de *mar* (*calmos*, *bravos*), pero este feito non provoca a desautomatización da expresión nin os efectos de sorpresa ós que aludiamos antes. A razón é ben sinxela: a metáfora non está fosilizada e, en consecuencia, os dous planos de significado, o literal e o figurado, fanse presentes de xeito automático na comprensión de (40) e (41). Pola contra, en exemplos como (19), (20) e (21) a actualización do significado literal non é automática e, xa que logo, chama a atención, provoca sorpresa. Cremos que se pode falar da existencia dunha escala de fosilización ou lexicalización e que a consecución de efectos especiais mediante a evocación do significado literal dunha unidade fraseolóxica pode permitírnos situar dita unidade nos niveis superiores desa escala. Sen quereremos profundar aquí neste aspecto, cómpre sinalar, con todo, que na nosa opinión, son dous, ó menos, os factores que conducen á fosilización dunha unidade: a frecuencia do seu uso e a perda de motivación, isto é, a progresiva opacidade da relación inicial que se estableceu entre significado literal e idiomático. Interésanos destacar, ademais, que o grao de fosilización dunha expresión pode variar duns falantes a outros, de xeito que o que uns perciben como manipulación, para outros pase desapercibido.

Percíbese ou non, do que non cabe ningunha dúbida é de que, segundo podemos deducir dos numerosos exemplos ofrecidos neste traballo, a manipulación, o xogo coas unidades fraseolóxicas, é un recurso moi frecuente, tanto na lingua escrita como na oral. Como sinala Corpas Pastor (1996: 275) o emprego da manipulación nun texto responde ó principio de interese de Leech (1983: 146), segundo o cal «conversation which is interesting, in the sense of having unpredictability or news values, is preferred to conversation which is boring and predictable». Cando manipulamos unha unidade fraseolóxica facemos un uso «especial» dela, un uso imprevisible por non habitual e, xa que logo, interesante para quen le ou escribe, o que xustifica que sexa un recurso tan empregado na publicidade. E a través dese uso especial podemos, ademais, establecer unha serie de asociacións semánticas e conseguir atraentes efectos lúdicos que contribúen a explicar a frecuencia e a vitalidade do procedemento.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

FONTES PRIMARIAS

- ALEIXANDRE, M. (1995): «A verdadeira historia do rato de biblioteca», en *Contos da Travesía*. Pontevedra: Caixa Galicia / Xunta de Galicia / Renfe, 35-57.
- CASALDERREY, F. (1996): *¿Sobrevives?* Vigo: Xerais.
- CASARES, C. (1984⁶): *Xoguetes para un tempo prohibido*. Vigo: Galaxia, 1975.
- CID CABIDO, X. (1994): *Panificadora*. Vigo: Xerais.
- FOLE, A. (1955): «Por us pelos», en *Terra brava. Contos da solaina*. Vigo: Galaxia, 161-194.
- IGLESIAS, B. (1994): *Miss Ourense*. Vigo: Galaxia.
- JAUREGUÍZAR (1995): *Todo a cen*. Santiago: Sotelo Blanco.
- LÓPEZ FERREIRO, A. (1953): *A tecedeira de Bonaval*, en *Novelas de López Ferreiro*. Santiago: Bibliófilos Gallegos.
- RIVAS, M. (1995): «A leiteira de Vermeer», en *¿Que me queres, amor?* Vigo: Galaxia, 53-59.
- RUIBAL, E. R. (1994): «Pé de foto», en *De corpo enteiro*. Vigo: Xerais, 183-196.
- SIERRA VELOSO, X. (1994): *Os ollos do rei de copas*. Vigo: Edicións do Cumio.

FONTES SECUNDARIAS

- BOUSOÑO, C. (1970): «Un ensayo de estilística explicativa (ruptura de un sistema formado por una frase hecha)», en *Homenaje universitario a Dámaso Alonso*. Madrid: Gredos, 69-84.
- CACCIARI, C. / TABOSSI, P. (1988): «The Comprehension of Idioms», en *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 11, 317-328.
- CORPAS PASTOR, G. (1996): *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.
- GARCÍA-PAGE, M. (1989): «Sobre los procesos de deslexicalización en las expresiones fijas», en *Español Actual* 52, 59-79.
- GARCÍA-PAGE, M. (1991): «A propósito de la «ruptura» de un sistema formado por una frase hecha», en *Notas y estudios filológicos* 6, 73-101.
- GARCÍA-PAGE, M. (1992): «Lengua y estilo del refranero. Repetición y (re)creación», en *Anuario de letras* XXX, 89-131.
- LEECH, G. N. (1983): *Principles of Pragmatics*. Londres / Nova York: Longman.
- PETERSON, R. R. / BURGESS, C. (1993): «Syntactic and Semantic Processing During Idiom Comprehension: Neurolinguistic and Psycholinguistic Dissociations», in C. Cacciari / P. Tabossi (eds.): *Idioms: Processing, Structure and Interpretation*. Hillsdale, New Jersey: LEA, 201-225.
- ZUIUAGA, A. (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt: P. D. Lang.